

II

ДВУЖОН

Літ за двадцять до кріпацької волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступав якийсь несвідомий захожий. Видно — з далекої дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибійчані, підсукані аж до колін; за спиною вірьовкою навхрест перев'язана одежа; через праве плече, на палиці, перекинута і торба — мабуть, з харчю, та пара шкапових чобіт. На взір — чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, уси починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остюкувата, давно, мабуть, не бачила скіска.

Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки.

Сказати б — з заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала. Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи; сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло.

Дійшовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, захожий став. «Оце ж, мов бачся, й Окунева хата!» — каже він сам до себе.

На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок.

— Здоров був! — обізвався до його захожий.

— Здоров.

— Чи це Окунь живе?

— Який Окунь?

— Карпо Окунь, старий дід.

— Ні: це Лимар, а не Окунь.

— А де ж Окунь?

— Та який Окунь?

— Дід старий, що з бородою ходив.

На їх розмову нахопилася з-за хати старенька жінка. Видно, поралась коло городини, — бо очіпок подався трохи набік, лице в поту, руки в землі.

— Та кого ти, чоловіче, питаєш?

— Окуня Карпа.

— Е-е-е... його вже давно й сліду нема... Знала я того Окуня, знала... Уже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж навіщо він?

— Та треба... Так умер, кажете?

— Умер, умер.

— А хто ж після його зостався?

— Та хто ж після його зостався?! — каже жінка, задумавшись... — Зосталася Ганна-небога, що вийшла за Соломенка. Та и та уже вмерла. Оце ми у неї й дворище купили. Та ще зостався Грицько — був йому якийсь далекий родич... торік його у некрути взяли. Та, здається, вже й немає нікого такого...

— Так... А волость же наша далеко?

— Волость? — глянула жінка на його й, перегодя трохи, одказала: — на тім боці села. От як підеш сією улицею, та й виидеш прямисінько. Спершу будуть гамазеї, а там — зараз

і волость

— Ну, спасибі вам. Прощайте.

— Щасливо.

Пішов собі чоловік тою тропою, що розказала жінка. А жінка й парубок ще довго стояли — дивились услід, аж поки не скрився захожий з очей у кривій вулиці.

— Ти не питав, Грицьку, — тоді жінка до парубка: — хто він такий? навіщо йому Окунь?

— Ні, не питав.

— Гляди, лишень, чи не родич який... Там у його, в Донщині, багато, кажуть, всякої рідні... Там і брат його жив. То чи не по худобу, бува, прийшов і сей?!

— Бог його зна.

— Треба б дознатись, Грицьку. Чи не збігав би ти, слідом за ним, у волость та розслухався б: що воно за чоловік.

— Добре, мамо, — каже парубок. І обоє пішли в хату.

Жінка справді догадалася навіщо захожому здався мертвий Карпо Окунь. Той, що розпитував, об'явився у волості небожем Окуня — Остапом Хрущем, що літ, може, з п'ятнадцять, як пішов на Дін. Уже його й з ревізії викинули, не тільки з думки. Тільки старі люди пам'ятали ще — коли бородатий та білий Окунь виряджав на Дій до дядька свого хлопця-небожа. А тепер оце він назад повернувся й просився в піщанську громаду.

— Чого ти звідтіля вернувся? — пита його голова, — хіба там недобре стало жити?

— Та трудно вже й там, — кланяючись, каже Остап. — Не ті тепер порядки пішли: багато вже й там нашого брата... пропадає...

— А тут хіба краще? — пита писар.

— Та все ж, бачте — рідна сторона.

— Як же ми тепер тебе приймемо, що в тебе ні виду ніякого, нічого? — знову голова.

— Та в мене ось є старий пашпорт. — Та, витягнувши з гамана шматок засмальцьованого паперу з обтіпанними краями, й подав голові.

Подивився той на папір, розправив, прочитав — і знову зложив.

— Що ж з сього?! — каже. — Чому хоч ти не обзивався, як ревізія писалась?

— А бог його знає — чому... Не знав.

— Відколи пашпорта не переміняв!! — не випускаючи з рук паперу, дивувався голова.

— Та там мене й по цьому всюди приймали.

— Гм... Що ж тепер, Василь Васильович, будемо робити? — пита голова писаря.

— А що? Треба громаду збирати; та хай поставить громаді могоричу, то, може, й діло буде, — одказав писар. — А то, як бродягу якого, ще в тюрму запруть.

— Зділайте милость, — каже, кланяючись, Остап, — уже поклопочіться! Я вже вам, коли так не маю чого дати, то хоч одслужу за те.

Писар тільки покрутив свого рудого уса та разом з головою й пішли у другу хату.

Через три неділі Остап косив у писаря сіно. Та такий з його косар: такий жвавий, такий робочий — невтомний! Усьому лад дає, усім перед веде — отаманує. А через місяць йому об'явлено, що тепер він піщанський громадянин — козак, Остап Макарович Хрущ.

Аж перехрестився Остап, як почув це. Та восени прямісінько й почвалав у город

найматись. Недовго й місця шукав: зараз жид злебенів його та й заправив у поштарі.

Добре Остапові. І одежа й хліб жидівський, і плата добра, та й од проїжджих перепада. — Послужив він рік, а на другий уже grunt і хату купив. Якраз на край села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пустка: необмазана, некрита, город не обгороджений; звісно — сирітське, та ще й за селом.

Купив Остап хату, та, не довго думавши, й шле старостів до Мотрі Жуківни — бідної, некрасивої дівчини, уже таки и літньої, що жила в сусідах, удвох з старою матір'ю.

— А що ж, Мотре, — каже їй мати, — іди! Хоч хата своя буде, хоч не тинятимешся на старість, як от я, стара...

— Та чи йти, то й іти! — одказує дочка. — І так натерпілись усього!

Обмінили хліб, а в неділю й весілля заграли.

Як уступила Мотря в свою хату, то немов знову на світ народилася. Чепурить її, прибира. Діждали весни, — город одкопала, скопала, засадила; хату вимазала, оббілила; призьбу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела. Чисто кругом — любо глянути, і огородина зеленіє...

Та й тільки ж то, що огородина своя, а більше землі — ні ступня. Приходилось у чужих людей косити, хліб заробляти, спини не розгинаючи, спочивку не знаючи... Оже як не працювала Мотря з Остапом та з Оришкою — старою своєю матір'ю, а все бідно жили. Іноді зимою ні з чого було й галушок зварити, — приходилось сухим хлібом давитись...

Остап — спершу був повеселів: такий балакучий, такий щирий, — Мотрю жалує, коло тещі ласкавий; а далі — все хмурнішав, та й хмурнішав. Стала нудьга виглядати його очима, журба невимовна гнітити його душу і серце... Ходить бувало восени або зимою по двору, опустить на груди голову та за цілий день і слова не промовить ні до кого...

Так минув рік; мінає й другий; а вони — всі тройко (дітей не було) — похмурі, невеселі... Немає долі — немає й радості!

Лягла зима. Падав дрібний сніг, як бува в холод; буйний вітер крутив заметами й вив, як звір у лісі, у димарі Остапової хати. Ніч уже спустилася на землю. Мотря й Оришка сиділи на полу; перед ними на стільчику неясно блимав каганець — от-от збирався погаснути. Вони прями мовчки; кожна про себе думала якусь тяжку думку. Остап лежав на печі... Тихо, — тільки веретена сюрчать...

— О-ох! — важко зітхнув Остап. — Обридло вже мені по цих краях горювати, — промовив він, наче сам до себе. — Діжду весни, піду на заробітки. Там, може, знайду добре місце, то й вас переведу...

— А як же не найдеш? — на це йому Мотря. — Літо втратиш... а я одними руками що тут зароблю?.. — додала вона журливо й скривилася.

— Та вже ж ви тут з матір'ю то сим, то тим боком настягаєтесь на зиму... А я, коли що, то там і зазимую. Так мені тут остогидло!

Діждали весни. Порадився Остап з жінкою та з тещею, узяв паспорт, пішов собі. Мотря з старою матір'ю zostались самі собі на хазяйстві.

Вирядили Остапа на Дін у великий піст, а так — к зеленій неділі — приходиться з Дону бумага: чи є, мов, у вас такий і такий козак Остап Хрущ? і де він у вас узявся? Що тут він прозивався не Хрущ, а Притика... що він кинув у нас жінку й троє дітей, пропадав був —

не знати де — три роки без малого... А ось тепер — у паспорті він уже Хрущем пишеться, та ще й жонатим... Що се воно за знак? з якої це речі така плутаниця?..

Так оце запитувала якась Донська станиця Піщанської волості... І задала ж роботу волосним оця несподівана бумага!

Як прочитала її козацька старшина, то голову й руки опустила.

— Оце такі — скрикнули в один голос і голова й писар. — Буде ж тепер від окружного... І як-таки повірити такому волоцюзі?! Прийшов — чорт його зна й відки, сказавсь — біс його зна й ким; а ми — на тобі, та цить! — і лапки поклали... Окунів небіж, та й Окунів, — нестемнене Окунів... Чому не прийняти?.. Аж воно — он який небіж!!

— Егеж... Недаром я казав, — вибріхувавсь писар, — підождемо трохи, спішемося... Не послушали?..

— Що ж тепереньки робити? — мов не чув, питає голова в писаря.

Той мовчав, потупивши в землю очі. Видно було — щось пригадував.

— Недурно мені сю ніч чорна собака снилася, — похвалився голова. — Жінка одгадувала: напасть... Так воно й є!

— А мені руда свиня, — увернув писар. Порадившись, мерщій послали за Мотрею десятника. Мотря прийшла.

— Чи не розказував тобі чоловік чого про Дін? — стріли її волосні.

— Ні, не розказував, — одказала Мотря, здивувавшись такому питанню. — А що там? Хіба яка чутка прийшла?.. — запитала вона зляканим голосом.

Так і так — кажуть; таке й таке диво. Як почула таке Мотря, то й лиця на їй не стало: поблідла, як крейда, затряслась, як лист на осичині; хотіла щось сказати, та не вимовила й слова, — тільки раз по раз тяжко зітхала і якомсь чудно дивилась мутними очима...

Чого ти здихаєш? — гримнув на неї голова. — У чоловіка навчилася?.. Той теж, як прийшов, то такого Лазаря скорчив... Прокляті! Через вас на Сибір ще підеш...

Мотря нічого не одказала, — тільки жалібно дивилася. Коли б-хто заглянув тоді в її душу, — що там робилося! Якби зазирнув у серце, — що в йому поверталось!

— Іди собі! — гукнув голова, бачачи, що в неї й річ відтяло. Мотря повернулася, вийшла. Ішла по вулиці, — не бачила світа перед собою; прийшла додому, — як п'яна, мов чмелена...

— Що там, дочко? — стріла її мати. — Чого тебе кликали?

Пожовкло в Мотрі у вічню, заколихався світ, пішло все ходором... Не пам'ятала вона, як опустилась на лаву — так не роздягнена, не розбута — і впала опукою. Сльози, як горох, полилися з очей.

— Чого ти, дочко? Чи, не приводь господи?.. Оришка не доказала. У неї в думці пробігла смерть Остапова.

Мотря не озивалася; плакала мовчки. Оришка пильно дивилася на неї. Серце почуло якесь лихо; перед очима вже стояла біда... В Оришки затіпались челюсті, забігала по виду мишка.

— Та кажи!.. чого ти плачеш? — аж скрикнула вона. Мотря утерла рукавом сльози й простогнала... А далі натужилась і, схлипуючи, перериваючи слова, стала казати: «О-о, боже мій!.. недурно він все сумний був... мовчав... журився... та все через сон про Дін

викрикував... про Хіврю та Грицька... недурно ж це воно!.. Ой, пропала ж моя головонька бідная!!..»

— Що ж там таке? кажи вже, — не мороч моєї голови! Про яку се ти Хіврю плещеш?

— Про жінку того сучого сина, щоб йому... ні добра, ні життя!..

— Кого?

— Остапа...

— Чи ти не збожеволіла, дочко?

— Поневолі збожеволієш, коли таке...

— Мотре! не тумань ти моєї голови: розкажи по-людськи — що там таке?

— Отой волоцюга, блудяга... покинув на Дону жінку з дітьми... приплівся сюди на мою голову... Господи! і за що ти мене отак караєш на сім світі? — скрикнула Мотря і знову залилась сльозами.

Тепер тільки Оришка розібрала своє лихо. Образа, гора тяжкої образи дочки, людські поговори та сміхи, — все разом піднялось у голові матері, налягало їй на старе серце важкий жалем... Вона глянула ще раз на Мотрю, поступилася назад, простогнала, сіла мовчки на піл, узявшись холодними руками за крайню дошку, щоб не впасти. Старе тіло тремтіло, колихалося, стара голова не здержувалась на в'язах — хилилася на груди. Оришка болізно піднімала її і тяжко стогнала... Мотря не переставала плакати. Гіркий її плач, стогнання матері зливалися вкупу, носилися по хаті, слалися по білих стінах. І темніли вони для дочки й для матері: здавалась темною хата, й світ, що вривався у вікна, чорнів у віччю в них... І стояла в темноті тій ще темніша доля їх — чорна, темна, страшна, з худим, з'їденим нуждою лицем, з злими од голоду очима...

Таке лихо скоїлось перед обідом. Страва давно стояла у печі: ще як у волость ішла Мотря, то засунула, щоб упрівала. Тепер ніхто й не згадав про неї. Горе без страви нагодувало обох. Ніхто з них не кидався до печі. Обидві навіть забули про обід.

Так день настав, так і минув. Одходячи на спокій, сонце обдало землю блискучим промінням; земля на прощання усміхнулася — і потемніла. Спустилася ніч; викликала собі на втіху зорі; викотився з-за гаю місяць — і став оглядати околицю... Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті теплої ночі, — не спав тільки один соловейко, виспівуючи в зеленім садочку свою любу пісню, — та не спало ще лихо в Орищинім та в Мотринім серці... Завело і воно свою пісню — гірку, журливу, безнадійну... І не розходилась та пісня по світу, не окликалася луною в лузі, як соловейкова; а, як важкий камінь, налягала на душу, морочила голову цілим роєм темних гадок, пекла серце нерозважною тугою... Мотря й Оришка не спали, не плакали, — тільки то одна, то друга зітхала... І відкіля це лихо взялося? і чого воно до них вчепилося? чим була Мотря Остапові?.. чим вона тепер осталася?.. Мотря й Оришка роздумували, розгадували... Жінка жонатого чоловіка?.. покритка-дівка?.. Ні жінка, ні дівка, а замужня вдова... Гріх перед богом, — чим його замолити? Сором перед людьми, — чим його змити?.. А ще ж, може, і каратись за це прийдеться — хоч не на сім, то на тім світі... Непевний той Остап, — він щось лихе, страшне... Страх справді після таких думок закрадався їм в душу — і вони обидві тихо молилися.

Як не мучились вони цілу ту ніч, що вже не думали, а все-таки не видумали нічого для

себе утішного.

Не вигадали поради й волосні. Судили, рядили — та окружному, а окружний — губернаторові. Пішли писати та одписувати...

Незабаром наїхало в село чиновного панства. Питають-розпитують, пишуть-записують. Натерпілася страху Мотря од тих хитрих спросів та переспросів; набралася горя Оришка, глядя на свою

дитину.

А в селі — тільки й мови, тільки й речі, що про Хруща. Наче все на світі для Пісок провалилося, один Хрущ зостався, а через Хруща — й Мотря... Хто її зроду не знав, — став допитуватись: де вона й що вона. Не можна Мотрі нікуди очей показати, щоб на неї пальцями не тикали. Вийде Мотря на вулицю, — малі діти слідком за нею; порасться Мотря на вгороді, — бачить: дві жінки стоять коло тину, дивляться на неї й перешіптуються. Немає Мотрі спокою і в церкві: і там її не спускають з очей.

— Ото... ото вона! низенька, чорнява... чорним платком голова пов'язана, — чує Мотря позад себе в бабинці.

— Ота чорнява, що хреститься?

— Егеж, еге... Ото вона сама... за жонатого заміж пішла.

Чує Мотря, та боїться озирнутись: їй чогось соромно, страшно. Вона впаде навколійки, приникне головою до помосту, — шепче молитву щиру, просить у бога ласки, одмолное свій гріх — і разом сльози ковтає.

Тоді тільки люди трохи забули про Хруща, як жнива настали. Свої клопоти, праця, втома трохи заціпили язики людські.

Коли це — перед другою пречистою ведуть Хруща у ланцюгах через Піски. Як зачули люди, то за малим не все село вибігло з хат, мов на ведмедя, дивитись. «Хрущ... Хрущ іде!.. Хруща... Хруща ведуть!..» — викрикують з усіх боків по селу. І біжить на Хруща дивитись старе й мале.

Повели Хруща у Гетьманське; засадили в тюрму за залізні штаби; давай випитувати та розпитувати. Піднялися знову спроси та перепроси... Зовсім загубила спокій Мотря: водять її то в город, то з города... А тут — друге лихо: Мотря почула — щось заворушилось під серцем...

Помітили люди — та як у дзвін задзвонили:

— Чи чули?.. — питає молодиця другу, стрівши на улиці. — Завагітніла...

— Чула, серденько, чула... І скажіть: од такого!!

— Це вже, видно, не перед добром, моя матінко!.. Чи не кінець, бува, й віку швидко буде... Там: торік хвостата зоря світила, а це знов проява якась вирискалась...

— І я кажу: не перед добром таке на світі коїться!

Та як підуть отак цокотати, — не переслухаєш. А під неділю або свято збереться де-небудь чоловіків купа, надійдуть жінки, парубки, дівчата — назбирається чимала юрба людей, та й давай перетирати на зубах у сотий раз того чудного Хруща.

Аж ось — не знать звідкіль узялась на селі чутка, що вій ні Хрущ, ні Притика, а прямисінько таки Іван Вареник — кріпак пана Польського, що панував у Пісках.

Така чутка збила з пантелику судових і громаду. Що з ним робити? Як тепер його

судити? Кинулись до пана, — пан одсахнувся: робіть, мов, з ним, що хочете, як знаєте... Тоді громада розв'язала діло. Як голили хлопців у москалі: «У некрути його!.. лоб йому! лоб!..» — закричала громада. Поїхав голова у Гетьманське, пішов, куди треба, одніс, що годилось — і «перевертня» прямо з тюрми повели до прийому. Заголивши лоб, перевернули його ще вчетверте — і став він з Вареника Хрущовим. Незабаром його кудись погнали, — та більше він ні вертався, ні озивався.

Оддали Остапа в москалі перед покровою. А так, перед пушенням, породила Мотря сина, — те ще й породила неабияк. Роди були тяжко трудні: потугувала ними Мотря два дні й дві ночі, не своїм голосом викрикуючи... Що вже не робила «довгоп'ята» баба-повитуха, — ніщо не помагало. Ледве Мотря на той світ не переставилась. Уже й не кричала й не стогнала — лежала мертвою колодою... Аж на третій день «господь її помилював»: серед тихого плачу Оришиного почувся голосний дитячий крик...

— Єнерал!.. — зрадівши, скрикнула «довгоп'ята баба».

Оришка підняла руку, перехрестилася... Мотря важко зітхнула — і розкрила сплющені очі... Хату обняла тиха одрада.

Як же почули люди про такі роди, — знову загомоніли. Пішло знов по селу шушукання, глум, таємні страхи... Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не считав і за чоловіка, а так-таки за самісінького куцого... Дехто помітив і невеличкі ріжки на голові в його, як стригли в прийомі. А Кирило Кнур — недалечкий сусіда — Христом-богом клявся, що як купались з Остапом укупі, то й хвостика -бачив... Не при хаті згадуючи — куций, та й годі!

А тут ще дитинка знайшлася, та ще при таких родах!!

— Щось воно таки непевне, моя матінко!.. — цокочуть жінки, похитуючи головами.

І не одна й не дві нарошне забігали в хату до Мотрі — довідатись: чи немає на йому яких ознаків? Одна якось забачила на лівім колінці невеличку родимку... «Оце ж воно й є!» — подумала, та мерщій з хати.

— А що?? — стріва її кума.

— То ж воно, кумонько, саме!.. — каже кума, перехрестившись.

Незабаром ціле село слезувало про ту пляму. Усі в один голос: «чортеня», та й годі!

Прийшлося кумів брати, — ніхто не хоче. Що тут робити? Вже три дні як дитина нехрещена... Не дай, боже, якого случаю — і вмере, не уведене в закон!..

Кинулась Оришка по сусідах... Всяк дякує, сторониться... Ходить вона по хаті — сама не своя: світить сидим волосом, ломить сухі руки... Мотрі вже й не хвалиться: вона й без того ледве дише.

На той час лучились у селі перехожі москалі. Оришка до них: «Москалики-лебедики, охрестім дитя!» Купила москалям квартиру горілки. Тоді один якось згодився. Москаль за кума, сама Оришка за куму.

Понесли до батюшки. А панотець і собі: «Як його такого виродка в хрест уводити?!»

«Боже мій!.. що його робити на світі?!» — плаче Оришка, — та до попаді: «Матушка!.. я вам сього й того, я вам моток пряжі наряду, — умовте панотця!..»

Попада зглянулася. Охрестив дитину батюшка: назвав Нечипором.